

Перегуда Є.В.,
Малкевич Анджей

Про мовну модель українського суспільства в контексті подій навколо Закону України «Про освіту»

УДК 323.15+327.58

Перегуда Є.В.,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук
Київського національного університету
будівництва і архітектури
Малкевич Анджей,
доктор політичних наук хабілітований,
професор,
завідувач кафедри політичних систем
та політичних комунікацій
Інституту політології Зеленогурського
університету

Поширена в українській науці двомовна модель українського суспільства не відображає його особливості. Українському суспільству відповідає багатомовна модель, де вага мови залежить не лише від частки її носія в структурі населення, а й від історичного досвіду, мовної стійкості, просторового розташування, зовнішньополітичного впливу. Визнання суспільства як багатомовного вимагає діалогу, узгодження позицій, взаєморозуміння.

Ключові слова: мовна політика, національна меншина, етнічна група, рідна мова, двомовність, багатомовність, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин.

Распространенная в украинской науке двуязычная модель украинского общества не отражает его особенности. Украинскому обществу более соответствует многоязычная модель, где роль языка зависит не только от доли ее носителя в структуре населения, но и от исторического опыта, языковой устойчивости, пространствен-

ного расположения, внешнеполитического влияния. Признание общества как многоязычного требует диалога, согласования позиций, взаимопонимания.

Ключевые слова: языковая политика, национальное меньшинство, этническая группа, родной язык, двуязычие, многоязычие, Европейская хартия региональных языков или языков меньшинств.

The bilingual model of Ukrainian society, widespread in Ukrainian science, doesn't reflect all its features. A multilingual model more corresponds to Ukrainian society, where the role of language depends not only on the share of its carrier in the population structure, but also on the historical experience, language stability, spatial location, foreign policy influence. Recognition of a society as multilingual requires dialogue, reconciliation of positions, mutual understanding.

Key words: language policy, national minority, ethnic group, native language, bilingualism, multilingualism, European Charter for Regional or Minority Languages.

Питання мовної політики були в центрі політичних дискусій упродовж усіх років незалежності України. Зберігають вони актуальність і нині. Події останніх місяців висвітлили намір політичних еліт внести суттєві корективи в мовну палітру суспільства. Зробити це неможливо без урахування стану, у якому воно перебуває. Якщо цілі мовної політики не відповідатимуть тенденціям суспільного розвитку, вона не буде ефективною.

Новий Закон України «Про освіту», який набрав чинності у вересні, передбачає значні структурні зміни в освітній сфері. Проте сьогодні дискусії навколо нього відбуваються з приводу не освіти загалом, а переважно ст. 7 закону, яка регламентує мовний режим в освіті. Це пов'язано з міжнародним резонансом, який викликало прийняття закону. Цей резонанс символічно підкреслює хибність деяких моделей мовної спільноти України, які містились у дотеперішніх дослідженнях мовної політики.

Мовне питання має потужну історіографію у світовій науці. Серед учених відсутній консенсус із багатьох його аспектів. Однак загальна тенденція полягає в тому, що концепціям, які походять від ідеї Й. Гердера про відособленість націй і мов, дедалі частіше протистоїть інший підхід, згідно з яким поєднання елементів різних культур у межах одного суспільства не є шкідливим, а індивіди, які належать до певної культури, не прив'язані сліпо до неї, а можуть поєднувати елементи різних традицій. Багато дослідників заперечують «об'єктивність» існування етнічних мов: «До понять «мови як такої», національної

мови та лінгвістичної коректності варто ставитися з підозрою. Спільна мова та національна культура є конструктами, які мають історичне коріння й кінець, <...> інструментами, які використовуються <...> щоб впливати та контролювати» [35, с. 89].

Здійснити аналіз досягнень української науки у сфері дослідження мовної політики та мовної моделі суспільства неможливо з огляду на формат статті. Однак у контексті її теми варто виділити дві важливі тенденції.

По-перше, незважаючи на розбіжності підходів і політичних симпатій, більшість авторів визнають українське суспільство двомовним. Це стосується як «націонал-радикалів», так і тих, хто визнає двомовність позитивним явищем (наприклад, Л. Нагорної [17, с. 236]). Як аргумент висувають незначну частку інших, крім українців і росіян, етнічних груп у структурі населення України та ще меншу частку тих, хто визнає інші, крім української й російської, мови рідними. Схожу позицію займають недержавні аналітичні центри. У грудневому (2015 р.) соціологічному опитуванні щодо проблем формування національної ідентичності, яке здійснював Центр імені Олександра Разумкова, не було жодного питання, яке б враховувало інші, крім української та російської, мовні орієнтації [8].

По-друге, незважаючи на визнання авторами завданням держави забезпечення етнокультурних прав національних меншин або ігнорування їх, більшість українських учених декларативно схиляються до політичної моделі української нації, проте консолідуючу роль майже всі резервують лише за титульним етносом і його мовою. Тому виправ-

дана думка Л. Нагорної про те, що «в українському політичному дискурсі етнічний компонент поняття «нація», як правило, бере гору над політичним» [17, с. 160].

Метою статті є ідентифікація елементів мовної моделі українського суспільства, які проявились у ході міжнародного конфлікту навколо Закону України «Про освіту». При цьому ми не будемо ґрунтовно аналізувати такі чинники мовної політики, як співвідношення моно-, бі- чи полілінгвізму на особистісному рівні, співвідношення національної ідентичності та мови титульного етносу тощо, як і ступінь відповідності нового мовного режиму в освіті стану суспільства. Поки що ці питання перебувають за межами дискусій навколо закону.

Закон України «Про освіту» був ухвалений 5 вересня та набув чинності 28 вересня 2017 р. [7]. Мовою освітнього процесу в ньому визначено державну мову. Особам, які належать до національних меншин, гарантується дошкільна та початкова шкільна освіта рідною мовою. Представники меншин, які почали навчання до вересня 2018 р., продовжують до вересня 2020 р. здобувати освіту за правилами, що діяли до набрання чинності законом, з поступовим збільшенням кількості предметів, які викладають українською мовою. За бажанням здобувачів заклади професійної, фахової передвищої та вищої освіти мають створити умови для вивчення мови національної меншини як дисципліни. Крім того, у закладах освіти одна чи декілька дисциплін можуть викладатись двома мовами – державною та офіційною мовою будь-якої країни Європейського Союзу (далі – ЄС).

Щоб зрозуміти подальші події, варто охарактеризувати сучасну ситуацію з мовами навчання в Україні. Показники шкіл для представників меншин не співпадають, навіть якщо дані надає одна установа. Аналіз інформаційних повідомлень наштовхує на висновок, що різні джерела в Міністерстві освіти і науки України надають різні дані щодо мови навчання в школах України.

Так, за одними даними, в Україні, а точніше в Закарпатській області, діє 71 школа з угорською мовою навчання, і навчаються там 16 тис. дітей. Приблизно така ж кількість дітей навчаються румунською мовою в Чернівецькій (63 школи) та Закарпатській (12 шкіл) областях. Ще 3 тис. навчаються в школах Одеської області молдавською мовою. Російською мовою в Україні навчаються близько 356 тис. дітей у 581 школі [19].

За іншими даними, а саме за словами заступника міністра освіти і науки П. Хобзея, в Україні функціонують 176 шкіл з угорською мовою навчання, майже 200 з румунською. Є також 5 «польськомовних» шкіл, декілька шкіл, де навчання здійснюється молдавською мовою, 1 школа зі словацькою мовою [11].

Згідно із ще одним міністерським джерелом, мовами меншин в Україні навчаються 400 тис. дітей у 700 навчальних закладах, з них 250 тис. – російською в 600 школах. Чисельність дітей, які навчаються угорською та молдавською мовами, оцінюють відповідно в 12,5 тис. та 1,5 тис. [3].

Зазначимо, що всі ці дані не повністю відображають мовну картину навчального процесу. Так, міністерські джерела не вказують, що в Болградському районі Одеської області є школа, де в початкових класах викладання здійснюється болгарською мовою, а державна вивчається як предмет. Надалі, з п'ятого класу, діти переходять на навчання українською мовою, а болгарська вивчається як дисципліна [2]. Така система ще в 1990-х рр. була ініційована болгарською етнічною групою та фактично мала наслідком не лише культурне відродження цієї групи, а й витіснення російської мови із системи навчання.

Положення закону, згідно з яким викладання окремих дисциплін може здійснюватись українською мовою та офіційною мовою країни ЄС, змушує визнати, що ініціатори ст. 7 закону, якою регламентовано мовний режим в освіті, спрямовували свої зусилля насамперед на усунення з освітнього процесу російської та, можливо, молдавської мов. Адже угорська, румунська, польська, словацька та болгарська підпадають під статус «євросоюзівських».

Росія та Молдова висловили негативне ставлення до Закону України «Про освіту». Державна Дума ухвалила заяву до ООН, органів СНД, Ради Європи, парламентів держав Європи, де звинуватила Україну в «етноциді» росіян. На думку російських депутатів, закон порушує базові стандарти ООН та Ради Європи про захист мовної самобутності корінних народів і національних меншин, які закріплені, зокрема, у міжнародних договорах, ратифікованих Україною [4]. За скасуванням України закону висловився також Президент Молдови [25]. А на сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи (далі – ПАРЕ) депутат від Молдови заявив, що «в Україні відбувається дикий печерний націоналізм» [16].

Проте оцінка позиції Росії в цьому питанні як найбільш непримиренної та «істеричної», яку дав міністр закордонних справ України [9], є перебільшенням. Останнє пов'язано, вірогідно, з тим, що відповідну статтю міністр опублікував в угорській газеті. Можливо, він мав намір не стільки сперечатися з Росією, скільки вплинути на Угорщину, підкресливши, що позиція останньої «грає на руку» Москві. Проте така позиція не є обґрунтованою. Навіть ті аналітики, які вбачають російський вплив на сучасний міжнародний конфлікт, визнають, що звинувачувати в усьому Росію – «легковажно та безвідповідально» [30].

Проти нового закону рішуче виступили представники угорської й румунської меншин України.

У зверненні ГО «Румунська спільнота України» та Спілки румунських товариств «За європейську інтеграцію» зазначалося, що закон суперечить Конституції України та прокладає шлях до мовної асиміляції [27]. Представники угорських організацій взагалі застерегли, що ситуація може призвести до протестів у місцях компактного проживання меншин [29].

Представників цих національних меншин підтримали угорська та румунська держави. Їх позиція стала найбільш непримиренною. Саме вони ініціювали ухвалення резолюції ПАРЄ із цього питання.

Угорський парламент схвалив резолюцію із засудженням українського закону, який, на його думку, порушує право угорців Закарпаття на освіту рідною мовою, суперечить міжнародним документам, зокрема Копенгагенському та Паризькій хартії ОБСЄ, Європейській хартії регіональних мов або мов меншин, договору про основи добросусідства та співпраці тощо. Порушує він також Конституцію України, згідно з якою схвалення нових законів або внесення поправок у чинні не може обмежувати наявні права громадян. Угорщина також поскаржилась на Україну до ОБСЄ, ООН і ЄС [22]. Найбільш жорсткою була позиція міністра закордонних справ держави, який заявив про намір уряду блокувати рішення ЄС, спрямовані на зближення з Україною [31], та спрогнозував перегляд Угоди про асоціацію України та ЄС [12]. Він відмовився обговорювати зміст українського закону з українським колегою, оскільки, на його думку, робити це треба було до його прийняття [5].

Резонансною стала й позиція Румунії, парламент якої також ухвалив відповідну декларацію, хоча, на відміну від угорського Міністерства закордонних справ (далі – МЗС), румунські депутати висловили підтримку європейського курсу України та сподівання на дотримання євростандартів у сфері захисту прав національних меншин України в процесі імплементації Закону України «Про освіту» [23].

Більш помірковану позицію висловили інші національні меншини та відповідні держави. Поляки України донедавна не робили гучних заяв, хоча МЗС Польщі також висловив певну занепокоєність.

Що стосується болгар України, то їх представники взагалі висловили задоволення законом з огляду на те, що, як було сказано вище, закладений у ньому мовний режим функціонує в «болгаромовній» школі України. Більше того, закон навіть надає болгарам додаткові права в частині можливості викладати предмети українською та офіційною мовою однієї з країн ЄС. Міністерство освіти і науки Болгарії висловило готовність надати допомогу в підвищенні кваліфікації вчителів [2]. Однак, попри це, МЗС Болгарії приєдналось до листа колег Угорщини, Румунії та Греції, у якому була вислов-

лена занепокоєність прийняттям Закону України «Про освіту». Цей лист був спрямований до МЗС України, а також до Ради Європи та ОБСЄ [32].

12 жовтня ПАРЄ ухвалила резолюцію з «українського питання» [36]. Зокрема, ПАРЄ засудила, що не проводились «реальні» консультації з представниками меншин щодо нової редакції «мовної» статті закону. На думку євродепутатів, на експертизу Венеціанської комісії треба було надсилати не ухвалений закон, а його проект. У резолюції також ідеться про те, що заохочення державної мови має відбуватись разом із заходами щодо захисту й просування мов меншин. Якщо ж цього не роблять, результатом буде не інтеграція суспільства, а асиміляція громадян. Оцінка ПАРЄ змісту закону полягала в тому, що він веде до скорочення прав, які раніше були визнані за меншинами. Також був висловлений сумнів щодо достатності трирічного періоду для переходу на освіту державною мовою.

До резолюції ПАРЄ керівництво України прагнуло зберегти спокій і впевненість. На думку П. Порошенка [24] та керівництва Міністерства освіти і науки України [11], Закон України «Про освіту» відповідає європейським практикам, саме тому Україна спрямувала мовну його статтю на експертизу Венеціанської комісії. П. Хобзей стверджує, що Європейська хартія регіональних мов або мов меншин передбачає три підходи: 1) ліберальний (усі предмети викладаються мовою меншини, державну вивчають як предмет); 2) частину предметів викладають мовою меншин, частину – державною; 3) усі предмети викладають державною мовою, а мову меншини вивчають як дисципліну. За його даними, у Румунії діє перший підхід, натомість у Польщі – третій [14, с. 7]. Проте заступник міністра не вказує, що Польща більш гомогенна в етнічному відношенні, ніж Румунія.

Керівники України вказують на те, що в «угорськомовних» школах українську мову вивчають у таких мізерних обсягах, що більшість випускників не можуть спілкуватись нею. Наприклад, у Берегівському районі Закарпаття 75% випускників не змогли скласти державний тест з української мови [10].

Очевидно, політичні еліти України чітко не прораховували ситуацію та не були готові до різкої реакції Європи. Про це непрямо свідчать і вказані розбіжності в даних щодо шкіл меншин, і оцінка Т. Чорноволом позиції Угорщини та Румунії як «атаки в спину України» [33, с. 4]. Комунікативний дисонанс, на нашу думку, пов'язаний із нерозумінням українськими елітами європейського підходу до проблем управління суспільства. Турботу про національні меншини України з боку Угорщини й Румунії Т. Чорновіл називає втручанням у внутрішні справи України [33, с. 4], тоді як у європейському розумінні завданням органів управління є захист прав меншин [28]. Такі права, як говори-

лось, зафіксовані в законодавстві не лише Румунії, а й Угорщини [34, с. 7] та інших країн. Непереконливими є й аргументи, що Закон України «Про освіту» не суперечить міжнародним зобов'язанням України. Адже в договорі з Угорщиною від 1991 р. Україна гарантувала угорській національній меншині право вчитися рідною мовою на всіх етапах навчання.

Неефективними є спроби як скинути всю відповідальність на Угорщину й Румунію, так і звинуватити депутатів ПАРЄ в потуранні прагненням цих країн. За резолюцію голосували не лише угорські та румунські депутати, а й 82 члени ПАРЄ зі 110 [26]. Справді, угорці та румуни домоглися виключення з резолюції положень про «змішане навчання», про те, що навчання виключно мовою меншини завдає шкоди дітям через зменшення їх конкурентоздатності на ринку праці та ускладнення вступу до вищих навчальних закладів. Однак більшість (хоч і незначна) депутатів ПАРЄ відхилили пропозиції Угорщини та Румунії викреслити з резолюції положення про право України захищати державну мову, про те, що мова об'єднує державу, згадку про відсутність українських державних шкіл у самих Угорщині й Румунії [20]. Водночас резолюція визнає, що україномовні меншини в «сусідніх країнах», зокрема тих, які ініціювали резолюцію, не мають права на одномовну освіту рідною мовою.

Варто зазначити, що позиція Угорщини не завжди знаходить підтримку в ЄС. Так, шведський дипломат К. Більдт характеризує її як «брудну політичну гру» щодо України, таку ж, яку угорці вели раніше щодо Словаччини та Румунії, а причину цієї гри бачить у націоналістичній політиці Угорщини та запевняє, що ні про який перегляд Угоди про асоціацію України та ЄС не може йтися [1].

Проте, як уже говорилося, нашою метою не є оцінка ні самого Закону України «Про освіту», ні коректності аргументів дискусантів. Незалежно від того, хто правий у цій дискусії, очевидно, що позиція національних меншин, на яку, як вважають багато українських дослідників, можна не звертати увагу через їх нечисленність, і держав, які захищають права меншин, може вплинути на ситуацію в Україні як у зовнішньополітичному, так і у внутрішньополітичному контексті.

І проблема не лише в загрозах протестів, про які говорять угорські організації. Незадоволення меншин і загострення міждержавних відносин здатне вплинути на позицію політичних еліт та органів влади в самій Україні, стимулювати тертя в механізмі державного управління. Зокрема, коли закон був прийнятий, проте ще не підписаний, голова Закарпатської облдержадміністрації також заявив, що він не відповідає Європейській хартії регіональних мов або мов меншин, Закону України «Про національні меншини в Україні» та міжнарод-

ним договорам України із сусідніми країнами [15]. Керівництво обласної ради також звернуло увагу на те, що область є поліетнічним регіоном, і положення Європейської хартії регіональних мов або мов меншин застосовуються в ній відразу до трьох мов – румунської, словацької та угорської [6].

Небезпека протестів із боку меншин, насамперед угорської, проте не лише її, криється в тому, що перелічені нами меншини мешкають компактно, причому, як правило, у прикордонних регіонах, а сусідами України є їх «материнські» держави. Так, у більшості районів Одеської області за Білгород-Дністровським лиманом, а також у певних районах Буковини й Закарпаття національні (крім російської) меншини переважають росіян, а в деяких навіть українців. Те ж стосується деяких територій Правобережної України, де поляки становлять другу, після українців, етнічну групу.

Це свідчить про загрозу того, що в разі загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні захист етнокультурних прав національних меншин України може бути зручним приводом для здійснення експансіоністських планів сусідніх держав щодо українських земель. Вказана загроза вже вимальовується у вигляді проведення в Будапешті акції «Самовизначення для Закарпаття», ініціатором якої є націоналістична партія «Йоббік» [30] та з приводу якої МЗС України вже спрямовував ноту протесту [13].

Отже, вплив національних меншин (крім російської) на політичну ситуацію в Україні, на стан національної безпеки може бути значно більшим, ніж її частка в структурі населення України. У зв'язку із цим, на нашу думку, варто звернути ретельну увагу на мовні процеси в середовищі національних меншин. Наведені нижче дані базуються на результатах Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [18], подеколи порівняно з даними останнього радянського перепису 1989 р. [21]. Так, чисельність угорців у 2001 р. складала 156,6 тис.; з них угорську мову рідною вважали 95,4% (показник майже не змінився з 1989 р.), українську – 3,4% (збільшення на 0,8%), російську – 1,0% (скорочення на 0,6%). Угорці є найбільш мовностійкою етнічною групою України, що пов'язано також із тим, що майже всі угорці мешкають у сільській місцевості Закарпаття.

Також високий рівень мовної стійкості властивий румунам. Рідною румунську мову вважають 91,7% румунів України (у 1989 р. таких було лише 62,3%). Абсолютна більшість румунів спілкується рідною мовою не лише в родинному середовищі, а й на роботі (81,4%). Діти 89,7% опитаних навчались у школах із румунською мовою викладання.

Дуже важливо, що угорці та румуни, як і молдавани та частково поляки, мешкають на власних, як вони вважають, історичних землях, які були приєднані до Української РСР за підсумками світових

воєн. У поєднанні з високим рівнем збереження власних мов як рідних це може стати підґрунтям для політизації етнічностей.

Болгар в Україні у 2001 р. проживало 204,6 тис. осіб, з них в Одеській обл. – 150,7 тис. Мовна стійкість болгар перебуває на середньому рівні. Болгарську мову вважали рідною 64,2% (скорочення порівняно з 1989 р. на 5,3%), українську – 5% (зростання на 2,3%), російську – 30,3% (зростання на 3,1%). Однак у місцях компактного розселення ці показники зовсім інші та становлять 78%, 19% та 2% відповідно. Тобто там українська мова й так «перемагає» російську.

Поляків, за даними перепису 2001 р., в Україні було 144,1 тис., або на 75,1 тис. менше, ніж у 1989 р. Деякі активісти меншини вважають, що фактична їх кількість вища. Польську мову рідною вважали 12,9% поляків України (зростання порівняно з 1989 р. на 0,4%), українську – 71,0% (зростання на 4,4%), російську – 15,6% (скорочення на 4,7%).

Молдаван у 2001 р. налічувалось 258,6 тис. осіб. Молдавську мову рідною визнавали 70,0% (скорочення порівняно з 1989 р. на 7,97%), російську – 17,6% (зростання на 2,1%), українську – 10,7% (зростання на 4,6%).

Усе сказане, на нашу думку, свідчить про те, що двомовна модель неточно характеризує стан мовного розвитку українського суспільства. Відтак відносини між україномовною та російськомовною групами українського суспільства є, можливо, головною, проте не єдиною проблемою формування мовної політики в Україні.

На наше переконання, українське суспільство варто характеризувати в термінах багатомовної моделі, де вага певної мови залежить не лише від частки її носія в структурі населення України, а й від низки інших чинників: історичного досвіду, мовної стійкості групи, її менталітету, просторового розташування, зовнішньополітичного впливу. Нерівномірність етнічної структури населення має значний вплив на стан національної безпеки. Більше того, враховуючи геополітичну ситуацію, стан задоволення мовних потреб низки інших, крім українців і росіян, етнічних груп створює загрози з позиції територіальної цілісності та загалом національної безпеки України.

Визнання українського суспільства як багатомовного вимагає зовсім інших підходів до здійснення мовної політики. Якщо за біполярної структури тактика придушення опонента може за певних умов мати сенс, то в умовах поліцентричності (у нашому випадку багатомовності) вона загалом не може бути ефективною, оскільки зрештою перетворюється на «війну всіх проти всіх», переможців у якій не буває. Тому стратегічного значення набувають такі механізми, як діалог, взаємне узгодження позицій, прагнення до взаєморозуміння тощо.

Тому, власне, у резолюції ПАРЄ першим пунктом вказана недостатність «реальних» консультацій із нацменшинами щодо останньої редакції мовної статті Закону України «Про освіту». Звичайно, за діяння вказаних механізмів подолання суперечностей ускладнює й уповільнює як досягнення суспільних цілей, так і зрештою формулювання, проте лише цей шлях робить такі цілі обґрунтованими, а їх досягнення – можливим і міцним.

Відтак подальшого дослідження потребують такі питання співвідношення між ступенем задоволення етнокультурних прав національних меншин та забезпеченням територіальної цілісності й національної безпеки України, як вплив іноземних держав на ситуацію, зокрема й у мовній сфері, у середовищі національних меншин, диференціація наслідків здійснюваної мовної політики залежно від тих чи інших меншин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бильдт К. Венгры «ведут грязную игру» в отношении украинского закона об образовании / К. Бильдт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.unian.net/politics/2183411-vengryi-vedut-gryaznuyu-igru-v-otnoshenii-ukrainskogo-zakona-ob-obrazovanii-bildt.html>.
2. Болгарія готова допомогти в підвищенні кваліфікації вчителів болгарської мови – радник Міністра освіти і науки Болгарії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=250341886&cat_id=244276429.
3. В Минобразовании назвали число русскоязычных школ в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.rbc.ua/rus/news/minobrazovani-nazvali-chislo-russkoazychnyh-1505396674.html>.
4. В РФ заявили об «этноциде русских» в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://korrespondent.net/world/russia/3890454-v-rf-zaiavyly-ob-etnocyde-russkykh-v-ukrayne>.
5. Глава МИД Венгрии отказал Климкину во встрече [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3894795-hlava-myd-venhryy-otkazal-klymkinu-vo-vstreche>.
6. Закарпатська облрада також просить ветовати закон про освіту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2017/09/21/7155909/>.
7. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII // Голос України. – 2017. – № 178–179. – С. 10–22.
8. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії «Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи та виклики» 7 червня 2016 р. – К. : Центр О. Разумкова, 2016. – 103 с.
9. Климкин объяснил, с чем связана «истерика» РФ из-за образовательной реформы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.rbc.ua/rus/news/klimkin-obyasnil-svyazana-isterika-rf-obrazovatelnoy-1507734300.html>.

10. Климкин призвал Венгрию оставить эмоции и трезво оценить положение с изучением языков на Закарпатье [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.unian.net/politics/2183199-klimkin-prizval-vengriyu-ostavit-emotsii-i-trezvo-otsenit-polojenie-s-izucheniem-yazykov-na-zakarpate.html>.

11. Лише 10% учнів в Україні навчаються іншими мовами – заступник Гриневич [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/society/2017/09/8/226352/>.

12. МЗС відповіло на заяву Угорщини про перегляд асоціації з ЄС через мову [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2017/10/10/7157928/>.

13. МЗС направило Угорщині ноту через акцію «Самовизначення для Закарпаття» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2017/10/11/7158068/>.

14. Мовна стаття Закону «Про освіту» не звучує, а розширює і гарантує права національних меншин: інтерв'ю заступника міністра освіти і науки України П. Хобзея // *Голос України*. – 2017. – № 185. – С. 1, 6–7.

15. Москаль Г. Новый закон про освіту порушує права нацменшин / Г. Москаль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2017/09/8/7154433/>.

16. «Навіть Кучма не говорив українською»: в ПАРЕ вимагають скасувати освітній закон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2017/10/12/7158123/>.

17. Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. Нагорна. – К. : Світогляд, 2005. – 315 с.

18. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К. : Держкомстат України, 2003. – 245 с.

19. Опубликованы данные по детям, обучающимся на языках нацменьшинств [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://korrespondent.net/ukraine/3890484-opublikovany-dannye-po-detiam-obuchaischymisia-na-yazykakh-natsmshynstv>.

20. ПАРЕ ухвалила рішення про освіту мовами меншин в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2017/10/12/7158127/>.

21. Парламент Румунії схвалив декларацію у зв'язку з українським освітнім законом [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/09/20/7071271/>.

22. Парламент Угорщини одногосно засудив український закон про освіту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/09/19/7071213/>.

23. Перепис населення УРСР 1989 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Перепис_населення_УРСР_1989.

24. Порошенко заявил, что языковая статья закона об образовании соответствует европейским практикам [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.rbc.ua/rus/news/poroshenko-zayavil-zykovaya-statya-zakona-1506600509.html>.

25. Президент Молдовы хочет, щоб Україна відмовилась від нового Закону «Про освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/society/2017/09/11/226385/>.

26. Резолюция ПАСЕ по закону об образовании отражает только позицию Венгрии и Румынии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.rbc.ua/rus/news/rezolyutsiya-pase-zakonu-obrazovaniya-otrazhaet-1507820665.html>.

27. Румунська спільнота просить Порошенка ветоувати Закон «Про освіту» через мовне питання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/society/2017/09/7/226317/>.

28. Совет Европы продолжит диалог с Киевом по закону об образовании после выводов Венецианской комиссии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.unian.net/politics/2180976-sovet-evropyi-prodoljit-dialog-s-kievom-po-zakonu-ob-obrazovanii-posle-vyvodov-venetsianskoj-komissii.html>.

29. Тужанський Д. Мовний конфлікт з Європою: як діяти Києву, щоб зберегти норми освітнього закону / Д. Тужанський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/09/18/7071149/>.

30. Тужанский Д. Новый уровень венгерского конфликта: кто стоит за требованиями об отделении Закарпатья / Д. Тужанский [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2017/10/12/7072208/>.

31. Угорщина блокуватиме будь-яке подальше зближення України та ЄС – офіційна заява [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2017/09/26/7156349/>.

32. Четыре страны пожалуются на Украину в ОБСЕ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.capital.ua/ru/news/98438-chetyre-strany-pozhaluyutsya-na-ukrainu-v-obse>.

33. Чорновіл Т. Тиждень опаленої вогнем країни / Т. Чорновіл // *Голос України*. – 2017. – № 183. – С. 4.

34. Ящук Ю. Закладів з українською мовою навчання в Угорщині немає... а в Румунії він лише один / О. Ящук // *Голос України*. – 2017. – № 185. – С. 7.

35. Płucienniczak P. Książki i klasy: jak język odtwarza nierówność / P. Płucienniczak // Jankowicz G. Literatura polska po 1989 roku w świetle teorii Pierre'a Bourdieu / G. Jankowicz, P. Marecki, M. Sowiński (red.). – Kraków : Wydawnictwo Ha!art, 2015. – S. 88–111.

36. The new Ukrainian law on education: a major impediment to the teaching of national minorities' mother tongues [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://prm.ua/wp-content/uploads/2017/10/pdf.pdf>.